

Κυριάκος Π. Παπανικολάου
Λέκτωρ Δημοσίου Δικαίου
της Νομικής Σχολής
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

**Περιορισμοί της θρησκευτικής λατρείας και των συναθροίσεων για την
αντιμετώπιση της πανδημίας.**
Οι αποφάσεις του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας.

I.

Το βασικό χαρακτηριστικό της ενσκήψασας πανδημίας είναι η ραγδαία εξάπλωσή της λόγω της υψηλής μεταδοτικότητάς της. Η υγειονομική κρίση κατέστη παγκόσμια εντός χρονικού διαστήματος που υπερβαίνει ζοφερά τις παραστάσεις μας για τις ταχύτητες μετάδοσης στο πεδίο της φυσικής ζωής, στο οποίο εθεωρείτο ότι εκ των πραγμάτων υστερεί η δυναμική σε σύγκριση με το ψηφιακό επίπεδο της παγκοσμιοποίησης. Από την άλλη πλευρά, η ακαριαία επικοινωνία και πληροφόρηση, την οποία επιτρέπει η παγκοσμιοποίηση, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την έγκαιρη αντίδραση κατά της μεταδοτικότητας της νόσου. Η μοιραία πύκνωση του χρόνου¹ συνειδητοποιήθηκε σύντομα και έτσι οι κίνδυνοι κατέστησαν αντικείμενο δημόσιων πολιτικών έκτακτης ανάγκης. Η ενεργοποίησή της αντίδρασης στο επίπεδο των κρατών κρίθηκε αναγκαία βάσει του διακυβεύματος, ελλείψει χρόνου και εν όψει του εξ ορισμού διασυννοριακού χαρακτήρα της κρίσης. Δεν υπήρχε περιθώριο δοκιμών με ηπιότερα μέσα αυτορρύθμισης των κοινωνιών².

Οι τάχιστα ενταθείσες κρατικές απαγορεύσεις προφανώς έθεσαν και θέτουν σε δοκιμασία, δηλαδή αναδεικνύουν σε ακραίες συνθήκες, τα όρια των Συνταγμάτων, καθώς η επιβολή των μέτρων σε κάθε έννομη τάξη αξιολογείται τόσο σε σχέση με οργανωτικές συνταγματικές διατάξεις, που αφορούν άμεσα τη λειτουργία των πολιτευμάτων, όσο και –κυρίως– σε σχέση με τις διατάξεις περί θεμελιωδών δικαιωμάτων³. Καθώς τα ζητήματα οργανωτικού δικαίου είναι εν πολλοίς συνδεδεμένα με τη θεσμική ιδιοπροσωπία της κάθε έννομης τάξης, π.χ. ομοσπονδιακή δομή, αρχή της επικουρικότητας, επείγουσα εισαγωγή ουσιαστικών νόμων, παρουσιάζει συγκριτικό ενδιαφέρον κυρίως η νομολογιακή αξιολόγηση της συμβατότητας των

¹ Βλ. Κ. Γιαννακόπουλου, «Στιγμές από τις χρονικότητες της κρίσης του Covid-19», www.constitutionalism.gr.

² Βλ. Γ. Καραβοκώρη, «Πανδημία και Δίκαιο: Τα ηθικοπολιτικά μαθήματα της κρίσης» (18/3/2020), www.syntagmawatch.gr.

³ Θεωρείται ότι η πανδημία δοκιμάζει όχι μόνον ερμηνείες συγκεκριμένων συνταγματικών δικαιωμάτων αλλά την εν γένει πρόσληψη του Συντάγματος σε αναφορά ιδίως προς τον πυλώνα των δικαιωμάτων. Βλ. Αντ. Μανιτάκη, «Η ζωή ως Πάθος συνταγματικό», *Καθημερινή* 16/4/2020 (=www.constitutionalism.gr), όπου παρατηρείται ότι η κρίση αποτελεί ευκαιρία επανεξέτασης της «δικαιωματοκρατίας». Χ. Ανθόπουλου, «Ο Covid-19 και η εποχή των δικαιωμάτων», www.constitutionalism.gr, όπου επισημαίνεται η ανάγκη συνολικής επανερμηνείας των Συνταγμάτων, ώστε να «υποδεχθούν προσωρινά ακόμη και την πιο ακραία εκδοχή του “Κράτους Πρόληψης”». Ιφ. Καμτσίδου, «Η πανδημία και η αναχώρηση του δικαίου», *Εποχή* 5/4/2020 (=www.constitutionalism.gr), η οποία εντοπίζει στον συνταγματικό λόγο σχετικά με την πανδημία μια αντιστροφή της σχέσης μεταξύ της ελευθερίας και των περιορισμών της.

μέτρων με τις συνταγματικές διατάξεις περί θεμελιωδών δικαιωμάτων⁴. Ιδίως κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες τουλάχιστον, στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων έχει διαμορφωθεί ένα υπερεθνικό κεκτημένο, που βασίζεται στην κανονιστική αλληλεξάρτηση των εννόμων τάξεων στην Ευρώπη⁵. Μέσω νομολογιακών μεταστροφών και προσαρμογών έχουν επέλθει κρίσιμες προσεγγίσεις και εναρμονίσεις των εθνικών συνταγματικών τάξεων, χωρίς βεβαίως να λείπουν αναζωογονητικές στροφές εντάσεων του διασυνταγματικού συντονισμού⁶, ιδίως εντός του δικαιοδοτικού διαλόγου μεταξύ των υπερεθνικών και των ανώτατων εθνικών δικαστηρίων. Η ενσκήψασα πανδημία παρέχει ένα προνομιακό πεδίο μείζονος αξιοποίησης των συγκριτικών πορισμάτων, διότι αποτελεί μια ενιαία πρόκληση στην οποία καλούνται να ανταποκριθούν εκ παραλλήλου οι εθνικές συνταγματικές τάξεις⁷. Το πρόβλημα είναι κοινό, οι ευρωπαϊκές έννομες τάξεις τελούν, ούτως ή άλλως, σε διασυνταγματικό συντονισμό και, επομένως, για τους δύο αυτούς λόγους η προσέγγισή μας δεν μπορεί παρά να είναι και δικαιοσυγκριτική, λαμβανομένων βεβαίως σοβαρά υπόψη των υφισταμένων κανονιστικών διαφορών⁸.

Υπ' αυτήν την οπτική, παρουσιάζουν αυξημένο ενδιαφέρον οι εκδοθείσες αποφάσεις του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας σχετικά με τη συνταγματικότητα των μέτρων⁹. Μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί περίπου είκοσι σχετικές δικαστικές αποφάσεις. Εξ αυτών των αποφάσεων επί αιτήσεων προσωρινής δικαστικής προστασίας δικαιοσυγκριτικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν ιδίως τρεις αποφάσεις, που θα εξετασθούν εδώ κατά τη χρονική σειρά δημοσιεύσεώς τους: η πρώτη και η τρίτη (παρακάτω, υπό II και IV αντιστοίχως) αφορούν στην ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας, ενώ η δεύτερη (παρακάτω, υπό III) στην ελευθερία συνάθροισης.

⁴ Πάντως, τα δημοκρατικά και τα φιλελεύθερα όρια των Συνταγμάτων παρουσιάζονται συνυφασμένα εντός των προβληματισμών που προκαλεί η πανδημία· βλ. συναφώς Γ. Σωτηρέλη, «Η Δημοκρατία απέναντι στην πανδημία», *Τα Νέα* 11/4/2020 (=www.constitutionalism.gr). Βλ., επίσης, Ακρ. Καϊδατζή, «Αντικοινωνικά δικαιώματα σε καιρό πανδημίας», *Αυγή* 6/4/2020 (=www.constitutionalism.gr), ο οποίος επισημαίνει τη σημασία της τήρησης των διαδικαστικών κανόνων για τη νομιμοποίηση των περιορισμών των δικαιωμάτων.

⁵ Για την έννοια της «κανονιστικής αλληλεξάρτησης» και τη διάκρισή της από αυτήν της «λειτουργικής αλληλεξάρτησης» βλ. Κ. Παπανικολάου, «Συνταγματισμός και Κυριαρχία. Αναζητώντας τη συνταγματική εγκυρότητα του Ευρωπαϊκού Δικαίου. Η ερμηνεία του άρθρου 28 ΕλλΣ», *ΤοΣ* 25 (2001), σελ. 275 επ. (301 και 304 επ.).

⁶ Για την έννοια και τη λειτουργία του «διασυνταγματικού συντονισμού» βλ. Κ. Παπανικολάου, «Οι διασυνταγματικές σχέσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *ΤοΣ* 2007 (Ειδ. Τεύχ.), σελ. 93 επ. (ιδίως 150 επ., όπου αναλύονται μονιστικά και πλουραλιστικά μοντέλα διασυνταγματικού συντονισμού).

⁷ Βλ. Ξ. Κοντιάδη, «Δικαιώματα και Πανδημία», www.dianeosis.org (Απρίλιος 2020), όπου οι συνέπειες της πανδημίας για τα συνταγματικά δικαιώματα αξιολογούνται ως αφορώσες εν γένει τις «δημοκρατίες του δυτικού κόσμου», και μάλιστα χαρακτηρίζονται ως η «ευρύτερη υποχώρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων [...] μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο».

⁸ Βλ. Εν. Βενιζέλου, «Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία» (Συμπληρωμένη έκδοση, 4/4/2020), www.evenizelos.gr, §8, όπου τονίζεται η ανάγκη αξιολόγησης των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός του πολυεπίπεδου συνταγματισμού. – Συγκριτικά πορίσματα είναι κρίσιμα και στο πραγματολογικό επίπεδο των συνεπειών των ληφθέντων από κάθε κράτος μέτρων, καθώς μπορούν να αξιοποιηθούν στις κρίσεις σχετικά με την αρχή της αναλογικότητας· βλ. συναφώς Χ. Τσιλιώτη, «Πανδημία και περιοριστικά μέτρα (Μέρος II): Οι αρχές της αναλογικότητας και της απαγόρευσης παραβίασης του πυρήνα του δικαιώματος» (9/4/2020), www.syntagmawatch.gr.

⁹ Βλ., πάντως, Π. Μαντζούφα/Αν. Παυλόπουλου, «Κορωνοϊός και ελευθερία της κίνησης: Διατηρώντας το Σύνταγμα “ζωντανό” εν μέσω πανδημίας», *The Books' Journal*, Μάιος 2020 (=www.constitutionalism.gr), όπου επισημαίνεται ότι σε τέτοιες συνθήκες κρίσεως εντείνεται ο δικαστικός αυτοπεριορισμός, καθώς καθίστανται πρωταρχικές οι συνταγματικές αξιολογήσεις της πολιτικής εξουσίας (Βουλής και Κυβέρνησης).

II.

Στην πρώτη περίπτωση¹⁰, ο προσφεύγων προσέβαλε τις διατάξεις διατάγματος του Κρατιδίου της Έσσης που απαγόρευαν τις συγκεντρώσεις σε χώρους λατρείας, δυνάμει των οποίων δεν μπορούσε ως πιστός του καθολικού χριστιανικού δόγματος να λάβει μέρος στην τελετή της θείας ευχαριστίας και στις λειτουργίες των ημερών του Πάσχα. Σύμφωνα με τον προσφεύγοντα, η θεία ευχαριστία είναι κεντρικής σημασίας εντός της καθολικής πίστεως και η τέλεσή της δεν μπορεί να υποκατασταθεί με την ατομική προσευχή ή με μετάδοση της τελετής από το διαδίκτυο. Για αυτούς τους λόγους, κατά τον προσφεύγοντα, η απαγόρευση της αποτελούσε μια υπέρμετρα επαχθή προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 4 §1 και 2 του Θεμελιώδους Νόμου (ΘΝ). Αυτή η προσβολή επιτείνεται κατά της ημέρες του Πάσχα, που αποτελούν το επίκεντρο της θρησκευτικής ζωής των χριστιανών¹¹.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι, με αυτό το περιεχόμενο, η συνταγματική προσφυγή δεν ήταν προδήλως αβάσιμη¹² και, συνεπώς, προέβη σε στάθμιση των συνεπειών της συνέχισης της απαγόρευσης και της αναστολής της. Τόνισε ότι αυτή η στάθμιση δεν αφορά μόνο την έννομη σφαίρα του προσφεύγοντος, αλλά ευρύτερου κύκλου προσώπων, που θα επηρεάζονταν από την απόφαση και ότι, για να χορηγήσει προσωρινή προστασία, θα έπρεπε οι υπέρ της αίτησης λόγοι να είναι τόσο σοβαροί ώστε να καθιστούν αναμφίλεκτως αναγκαία την παροχή προσωρινής δικαστικής προστασίας¹³. Το Δικαστήριο απέρριψε την αίτηση με το ακόλουθο σκεπτικό: Η αναστολή της απαγόρευσης θα οδηγούσε προφανώς σε συνάθροιση πολλών ανθρώπων στις εκκλησίες, ιδίως κατά τις ημέρες του Πάσχα, με συνέπεια την αύξηση του κινδύνου εξάπλωσης του ιού και επιβάρυνσης του συστήματος ιατρικής περίθαλψης με πολλά σοβαρά περιστατικά, ορισμένα εκ των οποίων θα ήταν και θανατηφόρα. Αυτή η εκτίμηση κινδύνου προέκυπτε από σχετική έκθεση του Ινστιτούτου Robert Koch, το οποίο είναι ομοσπονδιακός δημόσιος φορέας με σκοπό την προστασία της υγείας. Η διακινδύνευση δεν θα αφορούσε μόνο τους εκουσίως μετέχοντες στις θρησκευτικές λειτουργίες αλλά έναν ευρύτερο κύκλο προσώπων, στα οποία θα μπορούσε να μεταδοθεί ο ιός¹⁴. Μια τέτοια αυξημένη διακινδύνευση της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας θα έθιγε το οικείο, κατοχυρωμένο στο άρθρο 2 §2 ΘΝ δικαίωμα, το οποίο το κράτος πρέπει να προστατεύει, με συνέπεια την επί του παρόντος υποχώρηση του επίσης συνταγματικώς προστατευόμενου δικαιώματος της θρησκευτικής λατρείας. Αυτή τη στάθμιση υπέρ του δικαιώματος στη ζωή και στη σωματική ακεραιότητα δικαιολόγησε το Δικαστήριο με ιδιαίτερη αναφορά στην παραπάνω επιστημονική έκθεση εκτίμησης κινδύνου, και ιδίως στη θέση της ότι ήδη στην αρχική φάση της πανδημίας έπρεπε να περιορισθεί η εξάπλωση του ιού με τον περιορισμό των ανθρώπινων επαφών, ώστε να αποφευχθεί μια κατάρρευση του συστήματος υγείας με πολυάριθμους θανάτους. Πάντως, το Δικαστήριο τόνισε ότι κρίσιμος για αυτή τη στάθμιση ήταν και ο χρονικός περιορισμός της απαγόρευσης μέχρι τη 19^η Απριλίου 2020 και, επομένως, η επαναξιολόγηση του διατάγματος από τις αρμόδιες αρχές βάσει των εξελισσόμενων δεδομένων σχετικά με την πανδημία. Μια τέτοια επανεκτίμηση της προσήκουσας ρύθμισης πρέπει να βασίζεται σε αυστηρή εξέταση των μέτρων υπό την αρχή της αναλογικότητας, η οποία μπορεί – βάσει των νεώτερων δεδομένων – να

¹⁰ Βλ. BVerfG - Απόφαση της 10.4.2020 – 1 BvQ 28/20.

¹¹ Βλ. BVerfG (*op. ult. cit.*), Rn. 11.

¹² Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 9), Rn. 9.

¹³ Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 9), Rn. 10.

¹⁴ Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 9), Rn. 13.

επιβάλλει χαλάρωση της απαγόρευσης υπό αυστηρούς περιορισμούς και ενδεχομένως με εφαρμογή της μόνο σε συγκεκριμένες περιοχές¹⁵.

Το παραπάνω σκεπτικό του Δικαστηρίου θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί ως εξής:

α) Η απαγόρευση της συμμετοχής πιστών σε λατρευτικές εκδηλώσεις αποτελεί σοβαρότατη επέμβαση στη θρησκευτική ελευθερία τους.

β) Δεν είναι προδήλως αβάσιμη η έγερση ισχυρισμών περί αντισυνταγματικότητας της απαγόρευσης.

γ) Η συνταγματική ένταση που προκαλείται από τα οικεία μέτρα αφορά στη σύγκρουση μεταξύ δύο θεμελιωδών δικαιωμάτων: του δικαιώματος στη ζωή και τη σωματική ακεραιότητα αφ' ενός, της θρησκευτικής ελευθερίας αφ' ετέρου.

δ) Ο βαθμός διακινδύνευσης της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας σε περίπτωση συνέχισης των θρησκευτικών συναθροίσεων υπό τις τότε τρέχουσες συνθήκες αποτέλεσε κρίσιμη παράμετρο της στάθμισης μεταξύ των συγκρουόμενων δικαιωμάτων.

ε) Η διακινδύνευση της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας τεκμηριώνεται βάσει επιστημονικών μελετών και συνδέεται με τις συνέπειες της εξάπλωσης της πανδημίας για το σύστημα δημόσιας υγείας¹⁶.

στ) Η διακινδύνευση της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας τόσο των μετεχόντων στις θρησκευτικές τελετές όσο και ευρύτερου κύκλου προσώπων, με πιθανή μάλιστα την αδυναμία του συστήματος υγείας να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις συνέπειες εκτεταμένης διασποράς του ιού, επιβάλλουν την υποχώρηση της θρησκευτικής ελευθερίας.

ζ) Η ανωτέρω στάθμιση κρίθηκε προσήκουσα ιδίως εν όψει της βραχείας χρονικής οριοθέτησης της απαγόρευσης της θρησκευτικής λατρείας¹⁷.

η) Η επιμήκυνση της ισχύος των μέτρων θα επέβαλε την εκ νέου αξιολόγηση της στάθμισης βάσει της αρχής της αναλογικότητας εν όψει επίκαιρων δεδομένων¹⁸.

III.

Στη δεύτερη περίπτωση¹⁹, ο προσφεύγων είχε ενημερώσει εγγράφως τις αρχές σχετικά με επικείμενες τετράωρες συναθροίσεις στις 14, 15, 16 και 17 Απριλίου 2020. Το σύνθημα των συναθροίσεων ήταν «Ενισχύστε την υγεία και μην αποδυναμώνετε τα θεμελιώδη δικαιώματα – Προστασία από τους ιούς, όχι από τους ανθρώπους». Επέκειντο δηλαδή επίκαιρες συναθροίσεις κατά το χρονικό διάστημα των

¹⁵ Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 9), Rn. 14.

¹⁶ Για την αποδοχή της ισχύος της επιστήμης από την πολιτική εξουσία κατά την αντιμετώπιση της πανδημίας βλ. Ν. Αλιβιζάτου, «Οι επιστημονικές διαφωνίες σε ώρα κρίσης», *Καθημερινή* 13/4/2020 (=www.constitutionalism.gr). Χ. Ανθόπουλου, «Επιστήμη και πολιτική στην κρίση του κορωνοϊού», *Πρώτο Θέμα* 12/4/2020 (=www.constitutionalism.gr).

¹⁷ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλου, «Θρησκευτική ελευθερία και προστασία της υγείας», *Καθημερινή* (ηλεκτρονική έκδοση) 21/3/2020 (=www.constitutionalism.gr), όπου τονίζεται ο προσωρινός χαρακτήρας της απαγόρευσης της θρησκευτικής λατρείας ως κρίσιμη παράμετρος της συνταγματικής στάθμισης. Η προσωρινότητα των περιορισμών θεωρείται κρίσιμη για όλες τις σχετικές σταθμίσεις· βλ. συναφώς Γ. Τασόπουλου, «Η ελευθερία κίνησης, η διασπορά του Κορωνοϊού και το Σύνταγμα», www.constitutionalism.gr.

¹⁸ Για τις συνταγματικώς κρίσιμες πραγματολογικές προϋποθέσεις διαδοχικών ανανεώσεων των περιορισμών βλ. Γ. Τασόπουλου (op. ult. cit.). Πρβλ. Δ. Φιλίππου, «Και όμως, στη Δημοκρατία υπάρχουν αδιέξοδα», *Documento* 27/4/2020, κατά τον οποίο οι συνεχείς παρατάσεις των μέτρων κλονίζουν την πεποίθηση της καταλληλότητάς τους και, συνεπώς, εγείρουν ζήτημα τήρησης της αρχής της αναλογικότητας.

¹⁹ Βλ. BVerfG, Απόφαση της 15.4.2020 – 1 BvR 828/20.

περιοριστικών μέτρων, οι οποίες στρέφονταν ακριβώς κατά των μέτρων αυτών. Κατ' εκτίμηση, στις συναθροίσεις θα μετείχαν περίπου τριάντα πρόσωπα και θα λαμβάνονταν μέτρα προστασίας κατά της πανδημίας. Ειδικότερα, είχε προβλεφθεί να υπάρχουν πινακίδες με ενδείξεις προς τήρηση αποστάσεων ασφαλείας, καθώς και σήμανση των θέσεων εκκίνησης, οι οποίες θα υπέκειντο σε αποστάσεις δέκα μέτρων εμπροσθεν και όπισθεν και έξι μέτρων εκατέρωθεν εκάστου συναθροιζομένου ή συμμετέχουσας ομάδας συνοικούντων προσώπων. Συναθροιζόμενοι καταφθάνοντες κατά τη διάρκεια της πορείας θα προσετίθεντο όπισθεν της κινούμενης συνάθροισης²⁰.

Τα επίδικα εν προκειμένω περιοριστικά μέτρα είχαν προβλεφθεί με διάταγμα των αρχών του κρατιδίου της Έσσης, το οποίο, πάντως, κατά την κρίση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, δεν περιείχε γενική απαγόρευση των υπαιθρίων συναθροίσεων περισσοτέρων των δύο μη συνοικούντων προσώπων. Αντιθέτως, η καθ' ης αρχή είχε υπολάβει, κατά το Δικαστήριο, ότι απαγορεύονται άπασες οι δημόσιες συναθροίσεις²¹. Επ' αυτών των δεδομένων, το Δικαστήριο (υπό την ίδια, μάλιστα, σύνθεση όπως και στην ανωτέρω, υπό II, εκτεθείσα υπόθεση) έκρινε ότι η ούτως ερεισθείσα απαγόρευση των κρίσιμων συναθροίσεων αντέκειται – όχι απλώς στο διάταγμα, αλλά – ευθέως στο άρθρο 8 §1 ΘΝ, διότι η προβλεπόμενη στο διάταγμα διακριτική ευχέρεια των αρμοδίων αρχών σχετικά με τη διεξαγωγή των συναθροίσεων σκοπεί ακριβώς την εκτίμηση κατά περίπτωση – και όχι γενικώς εκ των προτέρων – της σημασίας και του εύρους του δικαιώματος συναθροίσεως. Η συνταγματικώς επιτασσόμενη εκτίμηση κατά περίπτωση πρέπει να βασίζεται στις ειδικότερες περιστάσεις εκάστης συναθροίσεως. Άλλως, θα μπορούσε να γίνει δεκτή υπό ορισμένες γενικές συνθήκες, όπως επί παραδείγματι οι της ενσκήψασας πανδημίας, ότι απαγορεύονται συλλήβδην οι συναθροίσεις καθισταμένου ούτως κενού περιεχομένου του υπό το άρθρο 8 §1 ΘΝ περιθωρίου διακριτικής ευχέρειας²². Βεβαίως, όπως επισημαίνει το Συνταγματικό Δικαστήριο, εν προκειμένω η καθ' ης αρχή θα μπορούσε να επανέλθει θέτοντας όρους στη διεξαγωγή των συγκεκριμένων συναθροίσεων, ή ακόμη και απαγορεύοντας αυτές, υπό την προϋπόθεση όμως ότι οι σχετικές αποφάσεις της θα λαμβάνονταν κατ' ενάσκηση της υπό το άρθρο 8 §1 ΘΝ διακριτικής ευχέρειάς της²³.

IV.

Στην τρίτη περίπτωση²⁴, προσφεύγουσα ήταν μία ένωση θρησκευτικού σκοπού με περίπου χίλια τριακόσια μέλη, η οποία προσέβαλε διάταγμα του κρατιδίου της Κάτω Σαξωνίας, το οποίο απαγόρευε απολύτως τις συναθροίσεις σε εκκλησίες, τζαμιά, συναγωγές και λοιπούς χώρους θρησκευτικής λατρείας. Η αίτηση προσωρινής προστασίας της προσφεύγουσας είχε απορριφθεί από το Διοικητικό Εφετείο της Κάτω Σαξωνίας, ενώπιον του οποίου είχε ζητηθεί να επιτραπεί η κατ' εξαίρεση τέλεση της προσευχής της Παρασκευής κατά τον μήνα νηστείας του Ραμαζανίου με τήρηση των όρων προστασίας της δημόσιας υγείας υπό τους οποίους είχε επιτραπεί και η λειτουργία εμπορικών καταστημάτων. Ειδικότερα, η προσφεύγουσα είχε αιτηθεί την προσωρινή τέλεση των οικείων θρησκευτικών πράξεων με τήρηση, μεταξύ άλλων, των εξής όρων: ελάχιστη απόσταση του ενός και ημίσεως μέτρου μεταξύ των συναθροιζομένων κατά σήμανση των οικείων θέσεων επί του χώρου, μείωση του

²⁰ Βλ. BVerfG (*op. ult.cit.*), Rn. 2.

²¹ Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 18), Rn. 12.

²² Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 18), Rn. 13-14.

²³ Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 18), Rn. 15.

²⁴ Βλ. BVerfG, Απόφαση της 29.4.2020 – 1 BvQ 44/20.

αριθμού των συμμετεχόντων σε είκοσι τέσσερις (αντί των τριακοσίων που κανονικά χωρούσαν στο συγκεκριμένο τζαμί) προσερχόμενους κατόπιν ατομικών προσκλήσεων σε διαφορετικές ώρες τέλεσης της προσευχής κατά την Παρασκευή, ώστε να μη σχηματίζονται ουρές έξω από το τζαμί, κάλυψη του στόματος και της μύτης των συμμετεχόντων με μάσκες. Επίσης, η προσφεύγουσα τόνισε ότι οι συγκεκριμένες θρησκευτικές πράξεις δεν ενεργούνται με όμοιο τρόπο σε όλα τα τζαμιά και ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν θα υπήρχε από κοινού ψαλμός των συμμετεχόντων αλλά εκφορά της προσευχής από τον ιμάμη²⁵.

Το Διοικητικό Εφετείο της Κάτω Σαξωνίας είχε απορρίψει τη σχετική αίτηση κρίνοντας ότι ο σοβαρότατος – εν όψει της κεντρικής για τους μουσουλμάνους σημασίας των συγκεκριμένων θρησκευτικών πράξεων κατά τη διάρκεια του Ραμαζανίου – περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας ήταν αναγκαίος, προκειμένου να μη εξαπλωθεί ο ιός και υπερφορτωθεί το σύστημα δημόσιας υγείας. Είχε δε καταλήξει σε αυτή την κρίση του εκτιμώντας ως μείζονα την ένταση του κινδύνου μετάδοσης του ιού εντός των χώρων λατρείας σε σύγκριση με τον κίνδυνο εντός των εμπορικών καταστημάτων υπό αντίστοιχους όρους. Αυτή τη διάκριση είχε βασίσει κυρίως στην ταυτόχρονη παρουσία των μετεχόντων για μεγάλη χρονική διάρκεια σε θρησκευτικές πράξεις και στο γεγονός ότι ιδίως κατά το Ραμαζάνι δεν θα ήταν εφικτό να τηρηθούν απαρεγκλίτως οι αποστάσεις με τρόπο αποτελεσματικώς ελέγξιμο²⁶.

Το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο δέχθηκε ότι η απορριπτική απόφαση του Διοικητικού Εφετείου της Κάτω Σαξωνίας ήταν μεν ορθή ως προς τη μη τέλεση γενικώς των θρησκευτικών συναθροίσεων υπό όρους αντίστοιχους με αυτούς της λειτουργίας εμπορικών καταστημάτων, έστω και αν η απαγόρευση των οικείων θρησκευτικών πράξεων αποτελεί σοβαρότατο περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας, ιδίως κατά περιόδους προβλεπόμενης τέλεσης θρησκευτικών πράξεων μείζονος σημασίας για τους πιστούς της κάθε θρησκείας²⁷. Ωστόσο, παρά την κατ' αρχήν εύλογη γενική διαφοροποίηση των θρησκευτικών συναθροίσεων από τις συναλλαγές εντός εμπορικών καταστημάτων, το Συνταγματικό Δικαστήριο τόνισε ότι ο κίνδυνος μετάδοσης της ίωσης πρέπει να κρίνεται βάσει των εκάστοτε ειδικών περιστάσεων²⁸. Τηρουμένων των αναλογιών, αυτή η κρίσιμη σκέψη του Συνταγματικού Δικαστηρίου βαίνει παραλλήλως του σκεπτικού της προηγουμένως εκτεθείσης, υπό ΙΙΙ, αποφάσεώς του σχετικά με την απαγόρευση των συναθροίσεων. Και στη θρησκευτική λατρεία απαιτείται εξατομικευμένη κρίση, έστω και κατ' εξαίρεση ενός γενικού κανόνα απαγόρευσης, που μπορεί να ισχύει κατά το κρίσιμο χρονικό διάστημα μετάδοσης της πανδημίας. Η απόλυτη απαγόρευση δεν δικαιολογείται χωρίς την πρόβλεψη ειδικής εξαίρεσης βασιζόμενης κατά περίπτωση στις ειδικές εξεταστέες περιστάσεις που συνδέονται με την κάθε θρησκευτική πράξη και τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτή δύναται να τελεσθεί. Υπ' αυτή την οπτική, είναι κρίσιμα τα αντικειμενικά στοιχεία τόσο του μεγέθους και της δομής του χώρου λατρείας όσο και του μεγέθους της οικείας θρησκευτικής κοινότητας. Η εξατομικευμένη κρίση πρέπει να λαμβάνει υπόψη την επάρκεια των ειδικών μέτρων προστασίας υπό τις ανωτέρω αντικειμενικές συνθήκες, δηλαδή πρέπει η εκάστοτε απόφαση εξαίρεσης ή μη από την απαγόρευση να βασίζεται σε εκτιμήσεις περί αναλογικότητας με πύχνη αναγκαιότητας τον συνδυασμό μέτρων όπως τα εν προκειμένω κρίσιμα (διεξαγωγή περισσότερων θρησκευτικών πράξεων προς κατάτμηση των συνολικώς συναθροιζομένων, χρήση μασκών προσώπου, σήμανση

²⁵ Βλ. BVerfG (*op. ult. cit.*), Rn. 2-5.

²⁶ Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 23), Rn. 10-11.

²⁷ Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 23), Rn. 13.

²⁸ Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 23), Rn. 14.

θέσεων κλπ.) και την δι' αυτών παρεχόμενη εγγύηση μη επαυξήσεως του κινδύνου μετάδοσης του ιού²⁹. Πάντως, το Δικαστήριο επεσήμανε ότι το αδικαιολόγητο του αποκλεισμού εξατομικευμένων εξαιρέσεων από την απαγόρευση συναρτάται και προς την τρέχουσα εκτίμηση του κινδύνου και στρατηγική αντιμετώπισής του³⁰.

V.

Είναι βέβαιο ότι οι χρόνοι που διάγουμε είναι ιστορικής σημασίας. Είναι φανερό ότι η ευθύνη όλων μαζί και του καθενός ατομικά είναι ανάλογη των περιστάσεων. Οι κραδασμοί των καιρών ήδη παράγουν την ηχώ τους εντός του οικοδομήματος του συνταγματικού δικαίου. Επιζητούμε έναν συντονισμό που δεν θα οδηγήσει σε κατάρρευση. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν αρκούν σημειακές προσαρμογές ερμηνευτικής κλίμακας. Ωστόσο, προτού να θεωρήσουμε ότι βρισκόμαστε ενώπιον μιας μεταβολής επιστημονικού παραδείγματος, πρέπει να ψηλαφήσουμε τα τραύματα και να διακρίνουμε τις επείγουσες θεραπείες από τις μακροπρόθεσμες στρατηγικές. Το Σύνταγμα μόνο ακέραιο μπορεί να αποτελέσει μέρος της λύσης του προβλήματος, έστω και αν η ακεραιότητά του χρειάζεται να αναδυθεί ξανά μέσα από ωδίνες. Άλλωστε, η προσέγγιση των ορίων είναι αυτή που πάντα αποκαλύπτει το πρόσωπο του Συντάγματός μας ως αυθεντική έκφραση της συλλογικής πολιτικής ιδιοπροσωπίας μας.

²⁹ Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 23), Rn. 15.

³⁰ Βλ. BVerfG (όπ. π., σημ. 23), Rn. 14.